
ОГЛЕДИ, ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Теодор Марковић–Тодорић

Данашњи српски иконопис

"Ни говори, ни ромори,
а вид човечји има"
(Загонетка, о. Гаврил С. Венцловић)¹

Православно хришћанство у свим својим богоспасоносним изразима усмерено је на личност, а једна од њених примењених уметности – иконопис, на лик; на личност у етичком и емотивном значењу, на лик у естетском облику или другим речима казано, на заповест, љубав и прекрасно. Примењено конкретно на уметника – иконописца, на "одсјај у њему живућег Христа",² посредством боја.

Оно што је за биљку сунце, природна светлост, то је за душу вера, Христова светлост (Светлост од Светлости), а за икону боја, материјализована светлост. У том смислу Достојевски тачно, на једном месту, пише да је: "вера нешто као боја".³ Икона се јавља као слика Бога, једног од Тројице, који је ушао у историју кроз Дјеву Марију Богородицу, и могао се видети и дотаћи. Зато се пре свих икона, као њихов Архетип, јавља икона Исуса Христа Богочовека, божанске личности у човечанском Телу.

Христос је "отисак свога Лика пренео на убрус, који је предат кнезу Авгару, ради исцељења кроз веру и освећење кроз очи. Тако је "Његов Свети Нерукотворени образ" остао узором који се вековима преноси. Исто је са ликом Пресвете Богородице, каквим "га је насликао иконописац и јеванђелист Лука. И ликови уподобљених, обожених хришћана, светитеља божијих, сликају се сходно опису и представи њихових савременика и достојних видаца.

Просвећени св. Крштењем, образовани св. Писмом, утајени св. Причешћем, охрабренни животима светих хришћана, научени ерминијама, надахнути лепотом старих икона, која допире из благодатних дубина Предања, сачуваних у православним храмовима и ризницама, побожни уметници – иконописци наслеђују" и приносе "ту лепоту у напору да донесу плод богосличне лепоте и носталгије са таквом истом красотом, вером и љубављу, које су она са којом се народ чува од потпуне духовне трулежи".⁴

До данашњег дана је мало сачувано од старих икона–узора јер је злу допуштено да кроз неразумна, нељудска уништавања многе нестану. Страдања, кроз јеретичка учења

и скрнављења иновѣрних, али и наш немар – разлог су да се црквена иконографија *канонизовала*, да би се заштитио Лик и очувало сећање на њега. Копирањем и умножавањем обезбеђује се продужетак његовог трајања у времену и за нове генерације верника. Зато такозвани "Стоглави" Московски сабор 1551. године препоручује иконописцима да: "гледајући на иконе древних живописаца, одсликавају са добрих образаца".⁵ Управо та изоморфна сличност свом историјском Оригиналну и извору, чува се у Цркви од измена, како не би одступање покварило конкретан онтолошки облик. Благодарни сличности, наименовању, (натпис на икони) и освећењу, икона добија благотворну енергију и Лик се реално јавља свету.

По тим особинама иконе, "добар иконописац јесте 'оригиналан' јер допире до извора".⁶ Иконописац се труди да тачно пренесе цртеж, јер је цртеж "саборно предата истина о светом"⁷ и да обуздавајући, постом и молитвом, своју самовољну машту, пренесе лик каквим су га достојни предали. Из тог разлога се у Цркви више поштује чак и уметнички слабија копија ако је искрено и богобојажљиво рађена, јер и као таква потврђује и илуструје догму, него сва беспућа мо-

дерне уметности, поготово не-фигуративне, и то је разлог што се иконописац чврсто држи *отачког предања* као сигурног и узвишеног пута, на коме га Бог чува да не скрене ни у материјализам сировог натуралисте ни у идеализам заведеног спиритуалисте.

Иконографски канон, његови сижеи и типови, учврстно је дакле у центар свих композиција фигуру човека, лик и долик, посебно лице и кроз лице светлост која испијава, као врлина усвојене благодати; јер, и циљ и проповед Цркве, њене етике и естетике, јесте спасење и обожење конкретног човека, очишћење и преображење његове личности. Наглашава се: једна од најважнијих гносеолошких својстава иконе јесте њен анагошки вид, њена моћ да нас узноси са земље ка Небу, кроз телесно према духовном. Икона се јавља као посредник вернику да молитве упутити наименованом светитељу. Још у IV веку Св. Василије Велики богослови да "част која се указује Лику прелази на Праволук",⁸ а у VIII веку у Оросу вере Седмог васељенског сабора додаје се: "и ко се поклања икони, поклања се личности онога који је на њој насликан".⁹ Тим речима се иконопоштовање бранило од напада иконобораца, када су их оптуживали за идолатрију, али

и појашњавала Друга старозаветна заповест.

Уметничка непосредност и доживљај доприносе да се, оствари спој изрецивог са неизрецивим, описивог са неописивим, превазиђе антиномија. Неописиво постаје описиво благодатним присуством Светог Духа, кроз руку изразиоцеву. Управо лични доживљај и суптилно раскривање бојама – светлинама – даје, и кад се ради о копији старог предлошка, карактер "превода" из угла нашег времена и представља "одсјај иконописчевог личног обожења".¹⁰ Паралела би се могла начинити са интерпретацијом дела класичне музике или са унисоним појањем по осмогласнику. Ипак, то не значи ропско понављање, већ ликовним средствима: цртежом и бојом, у Духу Светом слободно изражавање предложака, поштујући њихову канонску симболику и светотајинску намену. Црквени Оци, будући да је материја благословена, дозволили су уметнику "да слободно располаже елементима овога света подчињавајући их духовном",¹¹ а то се односи како на материјал и технику, тако и на стил и тематику.

Велико је достојанство које је дато иконописцу у преображавању њиховог материјала – боје, равно је свештеничком. Јер као што је Нови завет запи-

сано Предање о светим догађајима и личностима, истовремено, је иконопис насликано Предање о истом, и то је разлог што постоји одредба у свештеним правилима да Епископ рукополаже сликара за свети позив – иконописање. Поткрепићемо то још једним наводом из 43. главе Стоглавог Московског сабора "и ако некоме од њих открије Бог ту врсту рукодеља, мајстор ће привести таквог епископу, а епископ, размотривши да ли је насликано, од ученика, по лицу и подобију, сазнаће тачно о његовом животу, да у чистоти и по свакој побожности живи и по заповестима Божијим, без икаквог нереда. И епископ ће га благословити и упутити га да и надаље благочино живи и да се тог светог дела држи са сваком усрдношћу".

Обзиром да се, у наше време, народ секуларизовао и да је "...лице свемогуће мрачна глуност обезобразила!"¹² тим пре је у интересу истине и ортодоксије да призвани иконописац својим живим учествовањем у саборности Цркве, сачува себе (и друге) од демонских обмана и успостави везу која је и принцип средњовековне колективне уметности: поручилац – уметник – *богословски саветник* – дело – *освећење* – *богослужбена функција*.

Највећа уметност истинит – правилан духован – телесни живот –, а сви изрази (и ликовни) служе да се ближњи подсети на *над-битије*.

Зато је језик помоћно – примењено средство саопштавања освешћености,¹³ који би деловао, требало би да подстиче – анимира (лепотом) упућеног, и призове у заједницу љубави, а њена пуноћа јесте у Цркви у литургијској тајни *светог причешћа*.

У идеалном смислу, иконопис је припремање – преображај срца Духом, како би рука могла да забележи благодатни доживљај, виђење – непрелазни сусрет са Светим.

По речима Епископа будимског Данила (Крстића): "Часни крст који носи православни иконограф је скован од две опречне заповести: не смеш бити лени кописта, и: не смеш измишљати неспостојеће утваре!"¹⁴ Између ова два захтева лежи узвишена мисија иконописца, али и опасност од прелести, која је болест модерне уметности. И ми који созерцавамо иконе видимо уколико осећамо, а осећамо онолико колико словесно и савесно практикујемо духовни живот, и верујемо у васкрслог Господа. У Синодику у Недељу Православља из 834. године, састављеним поводом свечаности успостављања поштова-

ња икона, после вишедецнијског иконоборства, каже се: "да се кроз часне иконе исто тако освећују очи гледалаца, а ум се њихов издиже ка богопознању".¹⁵ Иконопис је уметност "ради људске душе", ради радости и смисла битија (Логоса); он је потврда да се Бог Логос оваплотио, ипостасно сјединио поставши Богочовек – Исус Христос и потврда да је Његовом смрћу и васкрсењем укинута смрт. Ликови светитеља на иконама са карактеристичним текстуалним порукама, позив су палом човеку да заволи Бога свим срцем, умом и вољом својом, а ближњега свога као самога себи и задобије живот вечни као и Они. Зато се Сведи сликају у својој "двигом преображеној природи и "ванвременској суштини".¹⁶

Такве, освећене иконе, унешене у дом свечара, дају му топлину домаће цркве, а у храмовима на зидовима, иконостасу и налоњу, истинског сарадника, верника у молитви и свештеника у богослужењу.

Данас у Србији и дијаспори ради велики број самосталних иконописаца и неколико иконописних радионица при манастирима и у градовима.

Указала нам се прилика да боље сагледамо њихов квалитет, узор и перспективу, барем што се тиче иконописа

код Срба у Владичанском двору у Вршцу, 1987. године на Другом сабору савременог иконописа код Срба, у Народном музеју у Београду, 1993. године,¹⁷ на изложби под називом Српска православна савремена уметност, коју је приредио Музеј примењених уметности у Београду 1995. године, али и на самосталним и колективним изложбама по градским галеријама.

Писац ових редова, ангажујући се око припреме "Другог сабора...", упознао је ликом и делом иконописце учеснике, код појединих залазио у атељеа, боравио 1993. године, и у колонији копишта икона у конаку манастира св. Прохор Пчињски и понешто о виђеном и доживљеном ставио на папир.¹⁸ На основу утисака које сам стекао, поштујући развојни пут иконописца, његово духовно–ликовно сазревање, сврстао сам савремене српске иконописце у три групе.

У првој, најхетерогенијој групи су почетници. Мотиви због којих они приступају сликању јесу различити: од потребе за лаком зарадом до чежње за духовном радошћу и небеском наградом. Рад дилетаната треба опоменути, јер нагрђује Лик Божији и његових угодника, и отвара за иконе неприлично тржиште, као и поплаву осредњости и кича.

Из ове групе издвајају се почетници који су благословски боље упућени али без сликарског талента, и талентовани и школовани сликари којима недостаје богословско знање. Од једних, за сада, добијамо беживотне реплике старих икона, док други, не познајући догматику православног хришћанства и иконографски канон, а самомислећи, ретко превазилазе религиозно сликарство.

Постоји добра мисао да је "мистика со уметности". Вером утехом наде у срцу се разбукти љубав, трудом научи иконографија али за иконописца, таленат сликарски јесте дар Божији.

Већ вековима иконопис није само привилегија монашког рукодеља: њиме се, након задњих традиционалних зографа, чија делатност гасне, негде средином XVIII века, све више баве молери – сликари световњаци, који су школовани на Западу и по "западњачки". Чини се да су баш због напуштања светотајинског живота, његове етичко–естетске дубине,¹⁹ наши нововековни сликари изневерили *Отачко Предање*. Од духовног гледања склизнуло се у душевност, а потом у рационализам, у ново "несторијанство". На тој истој раскрсници напуштен је православни патриотизам, а

пошло се путем својеврсне "уније", у богословље без срдачне молитве.

Хвала Богу, биће да се на пут истине враћамо! и да ће нам она дати храбрости да заменимо не само дотрајале већ и да уклонимо неправославне иконе, са иконостаса, које су у богослужбеној функцији. Неки музеји служе за места подсећања на наше падове.

Иконописању се задњих година приклањају и сликари који су занатска знања стицали на високим уметничким школама АЛУ, АПУ и ВПА. Истина је да се на њима недовољно изучава стара техника византијског иконописа, темпиром на дрвету, и у том смислу они су самоуки. (Данас у Србији не постоји званична школа за иконопис.²⁰ Заинтересовани су препуштени доброј вољи искуснијих иконописаца и радионица у манастирима: Ћелије, Жича, Соколица, Бођани, које су и до сада несеквично пружале почетне савете већини савремених српских иконописаца). Не би требало занемарити ни чињеницу да је један број прошао рад на терену у средњовековним манастирима у оквиру конзерваторско – рестаураторских захвата Завода за заштиту споменика културе. Зато је вредан похвале њихов избор, јер су своје руке ставили у службу

прослављања Бога и Његових угодника, али и у службу очувања Предања и образовања народа.

Копирање старих икона је почетак на иконописном путу. То је пут који почиње самодисциплинованим овладавањем занатом и води до смелог уметничког изражавања, и на коме свакога који се њиме креће чекају захтеви са дубоким богословским и специфичним ликовним опитом. Школовани да фигуру моделују сенком и васпитавани да живе по светском, кописти су позвани на преумљење, на "обрнуту перспективу" живота и унутрашњу перспективу гледања из иконе, што је услов да се квалитет копија икона приближава узору.

Зато је свако од њих обавезан: да свој живот саобрази хришћанској етици, да своја естетска интересовања усмери на изучавање сложене хришћанске иконографије (догматске и симболичне) и да свој таленат усаврши кроз поступак моделовања и постепеног откривања лика светлошћу, који је својствен иконописној вештини. Следујући и испуњавајући захтеве ове препоруке, кописта ће надићи пуко пресликавање предлошка и отргнуће се од оне "кич" репродукције старих икона које раде "новокомпоновани и преква-

лификовани" сликари чије радове видимо у изложима галерија, књижара и банака.²¹ За таквог је беседник и иконописац Г.С. Венцловић, у XVIII веку писао: "Није га уписао добролично, али га је украсио суповидно". Јер већина од тих радова су рађени без душе и Духа, за тржиште. Прилагођавајући се и удовољавајући тражњи свечара, чији је број у посткомунистичкој Србији, ослобођеној идеолошког страховмља, повећан, кописти али и поруциоци, без довољно знања и суптилних осећања, а исхитрено, умирују савест и угађају новом укусу који се формира државном политиком национализма и медијским трендом враћања традиционалним обичајима, чији домет није узвишена православна духовност.

Без изузетка, у свим операцијама израде иконе, од квалитета материјала за даску (најчешће "панел"), подлогу, (синтетичке смоле), злато ("шлагметал"), боје (индустријске), лак (вештачки) и технике осликавања лика и долика, видљива је површност.

На таквим радовима врше се намерно оштећења и стављају (тамнине) патине, на лик и злато, дакле бележи време, да би изгледале као старе, јер се боље продају. Текстови са предложника не знају се ни

тачно преписати, а још мање превести на савремени језик, што би допринело бољем разумевању и поруци саме иконе. Дакле, да се не би вршила деструкција лика и деградација светлости потребно је знати шта се ради, како се ради и за кога се иконе пишу. Јер као што се хришћански живот не учи само из књига, већ и од врлинских људи, тако се ни иконе не сликају бесловесним копирањем репродукција из књига (у којима ни величина ни боја не одговарају оригиналу). Иконопис се учи са оригинала и од Оригиналa на Литургији, и од добрих мајстора и то не простим понављањем већ проживљеним усвајањем поступка. А без тога се не може спривиковати слово", нити креативно оживети традиција.

Када свако понаособ позитивно одговори на поменуте захтеве, можемо га назвати *ИКОНОПИСЦЕМ*, и у његовом делу, поклањајући се надсликаном Лику дивићемо се суптилном просијавању топлих боја, и свежини новописане иконе. У то име, горе поменути епископ Данило је спреман "да сваком традиционалном зографу целива руку, као и добром попу златоусту".

У другу групу можемо сврстати оне љубитеље Леванђеља и икона који су напором искреног тражења, паралелно

созрели на богочовечном путу вере и занатског поступка, чиме се издвајају из прве групе. Материјали које користе су квалитетнији, при изради икона поштују правила светогорске Ерминије, али су тематски и даље везани потребама свечара.

Већином су се срцем и руком упознали са радом манастирских радионица у Србији и Грчкој, и код признатих иконописаца, а то се може запазити у манастирском понављању стила њихових узора.

Дисциплиновано подражавање поступка учитеља лишава њихове радове: непосредности, слободнијег цртежа и потеза четке, док пренаглашени акценти боје и некаква на око сладуњава декоративност (сентименталност) и пренаглашена углађеност иако им даје свечани вид, чини их хладним и сувише довршеним (као да се ради о кашираним фотографијама).

Узевши на себе врлину ревновања и доследног поштовања канона Цркве о незаменљивости сижеа и типова изоморфне сличности Лика својом историјском оригиналу, чини ми се да се они заправо и труде да одсликавајући са добрих образаца не унесу ништа од личног – новог, чиме би променили (покварили) слику какву су достојни предали.

Талентованијима тек предстоји художествено ликовно бешедништво.

Мишљења сам да је "Други Сабор..." утицао на боље упознавање и повезивање иконописаца (у другој групи) и да је то сусретање покренуло жељу за удруживање у радионице, што се потврђује појавом неколико новооснованих радионица, чије смо радове могли да видимо на смотри у Музеју примењене уметности.

Предност радионице, као саборног места над самосталним радом јесте у томе што у заједници могу једни друге саветовати, допуњавати, усавршавати и према наклоности и стручности поделити посао, а у правилном избору духовника (исповедника и консултанта) наћи неопходног богословског саветника. Духовна сабраност сваког учесника улог је саборном духу радионице чему пуноћу и тон даје активно учествовање у богослужењу. Присутност на богослужењу је и мера делатности Бога у иконописцима и њиховим иконама.

Потврђује се да тамо где је молитвени живот непрекидан, а иконографско знање, свакодневно назидавано на темељу богослужења, црквене књижевности и црквене ликовне традиције, што је најприсутније у манастирским радионица-

ма, запажамо најзрелији иконопис.

Њиховом квалитету и духовности приближавају се старији – признати иконописци, који су својим животом и делом присутни у Цркви, а искуством и несобичношћу на помоћи већем броју иконописаца из поменутог друге групе.

За ову трећу групу карактеристична је већа смелост и свежина у композицији, цртежу и боји и у тематским проширењима. То се код једних испољава у свечаном миру и нежном градирању–саодносу светлина, код других у експресивнијем поступку и душевној наглашености, а заједничка је тежња да се кроз сликарски поступак досегне спонтаност и једноставност израза.

Оно што је опште, јесте то да сви они који поштујући принципе средњовековне композиције, духовности и симболике византијског сликарског језика, а према потреби теме и захтева времена, на уметницима својствен начин свој доживљај изражавају, рекло би се сензибилитетом људи с краја XX века.

Очекујући боље – продуховљеније, не смемо се на овим дOMETИМА заустављати и слепо их подражавати, већ научивши се на узвишеним старим узорима и усавршавајући се помоћу добрих духовника и иконопи-

саца, морамо се и сами осаборити и одлучити на смелије ликовно богословље, које не би било само реплика и парадфраза, не имитација, већ кроз молитвени осећај пренешена анимација, и једино тако здрава афирмација Православне духовности.

Са тим смислом треба молити, сећати и учити на примерима св. Андреја Рубљова, нашег Лонгина и ближе нама скоропочившег Успењског Леонида.

Рад иконописаца, који се задњих година помније прати показује да се више индивидуалан приступ подређује саборном, јер се иконописци уједињују у радионице и колоније. У сразмери са повећањем изражајних могућности, кроз духовно и художествено сазревање, коисти стичу смелост и за суптилнију интерпретацију предложака и актуелнију тематику (подвижничку и трагедијску).

Иако се спорадично јављају, савременим иконописцима, паралелно са обновом и других уметничких израза, предстоји озбиљан, осмишљен рад на установљењу канона: житејних икона нових српских и васељенских светитеља, преподобних и мученика, као и слика националне свештене историје, а то би Црква могла поспешити расписивањем кон-

курса за одређене теме, као што су: житејне иконе св. Николаја Жичког, св. Јустина Ћелијског, иконе Спаљивања моштију св. Саве, св. Мученика Глинских и друге теме најновијих мартрија, које би служиле као опомена и као свети узор нашој храбрости и ревности да издржимо телом и усавршимо душом у ово наше страдално–апокалиптично време.

Бољом организацијом и сарадњом између Цркве, Министарства за културу, Академија ликовних и Академије примењених уметности и између самих иконописаца, потребно је образовање епархијских и парохијских радионица,²² које би поред познатих манастирских, одговарале на значајне послове, од оних који се тичу конзервације и ресторације оштећених икона и иконостаса, до осликавања мисаона циклуса и иностасних целина за новосазидане или ратом порушене храмове.

- ¹ Милорад Павић, Гаврил Стефановић Венцловић, СКЗ, Београд, 1972. год. стр. 120.
- ² Монах Давид (Перовић), Знакословље иконе, Светигора, Митрополија Цетињска, 1993. год. бр 17–18, стр. 66.
- * Писац ових редова предлаже, да се турска реч БОЈА измени, бар у текстовима који се односе на сликарску уметност, са речју СВЕГЛИНА јер формално (семантичко) значење није довољно. Како је у богословском смислу БОЈА – материјализована светлост, тим пре ми се чини, да због своје етимолошке вредности, природније заменити ову реч страног порекла, нашом речју која чува корен.
- ³ Ф.М. Достојевски, Изабрана дела, Народна просвета, Београд, 1934. год. књ. XXXV, стр. 197.
- ⁴ Игуман ман. Хиландар архимандрит Пајсије, Икона–дар Божји, календар за 1993. годину.
- ⁵ О животописцима и часним иконама, Гл. 43 "стоглава", Градац, мај – октобар, Чачак, 1988. год. ст. 36.
- ⁶ Епископ Данило (Крстић), Иконограф: Слуга лепоте Божије, Теолошки погледи, Београд, 1990, г. XXII, бр. 4, ст. 214.
- ⁷ Види Павле А. Флоренски, Иконостаc, Градац, мај–октобар, Чачак, 1988. г. ст.67, или целовит есеј Иконостаc, Теолошки погледи, Београд, 1979, г. XII бр. 1–3.
- ⁸ Св. Василије Велики, О духу Светом 18–45 (ПГ 32, 149).
- ⁹ Орос вере Седмог васељенског сабора, Градац, мај–октобар, Чачак, 1988. год. ст. 33.
- ¹⁰ Монах Давид (Перовић), Нав. дел. ст. 66.
- ¹¹ Мисао Павла Евдокимова
- ¹² П.П. Његош, Луча М., Слово Љубве, Београд, 1979. год. ст. 57.
- ¹³ Види: Жарко Видовић, Огледи о духовном искуству, Сфарнос, Београд, 1989. г. ср. 21.
- ¹⁴ Епископ Данило, нав. дел. ст. 214.
- ¹⁵ Синодик у Недељу Православља из 834. год., Градац, Чачак, 1988. г. ст. 35.
- ¹⁶ Д.С. Лихачов, Поетика старе руске књижевности, СКЗ, Београд, 1972. г. ст. 41.
- ¹⁷ Види каталог смотре, Народни музеј, Београд, 1993. год.
– Види приказ смотре, Гаврило Марковић, Банатски весник, епископија Вршац, 1988. г. VIII, бр. 1, стр. 34–39;
– види каталог сабора, Народни Музеј, Београд, 1993. год.
– види каталог изложбе, Душан Миловановић, Српска православна савремена уметност, МПУ, Београд, 1995. година.
- ¹⁸ Види мој чланак, приказ изложбе: Други сабор савременог иконописа код Срба, Логос, Београд, 1993. год. бр. 1–4, ст. 124–131.
- ¹⁹ Раздвајање молитве од заната, а срца од руке.
- ²⁰ Под покровитељством СПЦ (одлука сабора у мају 1994. године), од школске 1994/95. год. почела је са радом Академија за конзервацију и рестаурацију дела православне уметности, у Београду. У већим градским центрима, углавном при општинским домовима културе, отварају се течајеви за иконопис.
- ²¹ Оваква, данашња тужна пракса деконизације, иконе не доводи у попижен, колико у потиштен положај.
Ову мисао изнео је протојереј Божидар Мијач поводом ситуације са иконописом 80. год. а ауктуелна је и у овој задњој деценији века. Види Б. Мијач, Икона – света слика, Теолошки погледи, Београд, 1980. год. XIII, бр. 1–2.

---

* *Боја*, турски – *светлина*.

²² Ово наглашава, јер тежећи свом јавном животу уметност неће "да затвори личност (иконописца) у њен усамљени сусрет са Богом, ни у суочавање са истином без сведока, већ тежи стварању мистеријске заједнице", у којој би се саборно радовали али и решавали егзистенцијалне потребе.

Види Ж. Видовић, нав. дело, стр. 193.